

Ж.А. Жақыпов¹ , Н. Абдикарим^{*2} 

¹ Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

² Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ғылыми-практикалық орталығы,
Астана, Қазақстан

(E-mail: zhan.zhak58@gmail, nursana@yandex.ru)

Жоғалған тілдің негізгі лексикасы (Монғолиядағы хотың тілі)

Аңдатпа. Мақала жойылған тілдердің қатарына жататын, әлем тілдерінің тізіміне енген хотың тілін зерттеу барысындағы алғашқы кезеңнің нәтижелерін көрсетуге арналған.

Зерттеушілер хотыңдарды тек тарихи-этнологиялық тұрғыдан ғана қарастырған. Сондықтан бұл еңбектің ерекшелігі – этностың тілін арнайы зерттеу нысаны етіп алуында.

Монғолия елін мекен ететін хотыңдар (Орыс, монғол тілдерінде «хотон» деп жазады, ал олардың өзіндік аты – «хотың») этникалық жадын жоғалтпаған: түркі тектес екендерін біледі. Соңғы санақ бойынша саны 11000-ға жеткен. Солай бола тұра тілдерін жоғалтып алған, әзірше хотың тілінде сөйлейтін адам табылмай тұр. Сөйтсе де жекелеген сөздер халха тіліндегі «говор» сияқты қолданылатыны байқалады.

Қазіргі жалпы тіл білімінде тілдердің тектестігін бағалау үшін «Сводеш тізімімен» бағдарлау жолға қойылған. Сондықтан хотың тілі лексикасының сводештік тізімін жасау міндеті атқарылды. Ал хотың тілінің түркі тіліне жататындығын көрнекі дәлелдеу мақсатымен түркітанушы А.В. Дыбонның түркі базистік лексикасын этимологиялау үшін қолданған стандартты сводештік тізімі пайдаланылды.

Хотың тілінің лексика-грамматикалық бірліктерін жүйелеп, тіркеу нәтижесінде оның түркі тілдерінің қатарындағы орнын, қай топқа жататындығын нақты анықтау мүмкіндігі бар екені байқалды.

Түйін сөздер: жоғалған тіл, хотың, түркі тілдері, Сводеш тізімі, негізгі лексика, мағыналық санат.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-68-80>

Түсті: 6.01.2024; Жөнделді: 16.02.2024; Мақұлданды: 18.03.2024; Онлайн қолжетімді: 29.06.2024

Кіріспе

Хотың тілінің түркі тілге жататыны күмәнсіз. Алайда түркі тілдерінің қай тобы, қай тармағына жататынын анықтау түйткілді мәселе болып тұр. Бұл үшін алдымен хотыңдардың шығу тегі туралы зерттеушілердің тұрғыларына қарасақ, олардың дені хотыңдарды, негізінен, қырғыз этносымен байланыстырады.

Жалпы тіл білімінде америкалық тілтанушы Моррис Сводеш ұсынған тізім әртүрлі тілдер арасындағы туыстық шамасын анағұрлым тұрақты базалық сөздердің ұқсастығымен бағалаудың құралына айналды. Сводеш тізімі – сол тілдің лексемаларының базалық сипаты я тарихи тұрақтылығы сияқты шамаларының азаюына қарай реттелген, стандартталған

тізім. Оны М.Сводеш ең өзекті деген сөздердің ықшам жиынтығын 100 сөздік тізіммен берген. Бұл тізімде негізгі есімдіктер, етістіктер, сын есім мен сан есімдер, туыстық атаулар, ағза, өсімдік, түр-түс атаулары қамтылған. Сводештің стандартты тізіміне кез келген тілден сөздің тек қана қарапайым, айқын, негізгі әрі қазіргі мағынасын тіркеу және басы артық синонимдерді мүмкіндігінше қоспау ұйғарылады. Мұндайда лексеманың ағылшын тіліндегі бастапқы мағынасын бағдар ету қажет. Осыған орай, бұл сөздер ішінде кірме сөздің болу мүмкіндігі тым шектеулі болады.

Бір мақалада хотың тілінің лексикасын сипаттап шығу мүмкін болмайды. Сондықтан біз Сводеш тізіміне сүйеніп түгендеп шығумен шектелеміз. Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігін түзген А.В. Дыбо Сводеш тізіміне қатысты сөздерді түркі тілдерінің базистік лексикасы ретінде қарап, 100 лексеманы төркіндеткен [1]. Интернет-ресурста Сводеш тізімінің түркі тілдеріне арналған қосымшасында 302 сөз алынған.

А. Дыбонның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» Сводеш тізіміндегі 100 лексеманы, С.Е. Яхонтов қосқан 10 сөзді қосқанда, 110 сөзді талдауға тартылады. Бұл 110 бірлік жеке бір оқшау алынған сөзден гөрі лексика-семантикалық санат деуге келеді [1]. Дыбо сөздігі ағылшын әліпбиі бойынша түзілген, яғни ағылшын сөзі тірек болады да, оның түркі тілдеріндегі баламаларына этимологиялық талдау жасалады. Біз бұл мақалада этимологиялық талдауды арнайы мақсат етпейміз. Мақсатымыз Дыбо сүйенген Сводеш тізіміндегі мағыналардың хотың тілінен орын алғанын, олардың сипатын анықтау болып отыр.

Әдіснама

Хотың тілі жөніндегі мәліметтерді алғашқы болып 1876-1877 жылдары Г.Н. Потанин әр түрлі мәтіндер жазып алған, ондағы сөздердің шамасы 100-дей [2]. Бұл сөздерден А.Н. Самойлович хотыңша-орысша сөздік түзіп, лексикографиялық түсініктемелер береді [3]. 1911 жылы Б.Я. Владимирцов жекелеген сөйлемдер жазып алып, 116 сөзден тұратын хотыңша-орысша «Словарик» түзеді [4].

Монғолиядан С. Бадамхатан [5], Б. Санхүү [6], Д. Солонго, Р. Сарангэрэл [7] сияқты зерттеушілердің хотыңдар жөніндегі еңбектерінде жалпы жиыны 300 сөздей теріліп, халха тіліне аудармасы берілген. Хотыңдар өздері дұғалардың жинағы деп қарайтын, әр түрлі рәсімдерде мұсылмандық сарынмен айтылатын мәтіндерді «Худая» деген атпен кітап етіп шығарған. Осы мәтіндердің ішінде монғол емлесімен, дыбысталымымен ажыратылмай жазылып кеткен түркі сөздер жеткілікті.

Хотың тілін зерттейтін ғылыми жоба мүшелерінің далалық зерттеу жасаған кезде сол этнос өкілдерінің, информанттардың, аузынан жазып алған сөздері де зерттеу материалы ретінде қарастырылды.

Мақала салыстырмалы-тарихи әдістің бағдарымен жазылды. Мәтінді лингвистикалық тұрғыдан жаңғырту амалдары пайдаланылды. Монғолша сөйлеу ағынынан түркі сөздерді ажыратып алуды да зерттеу барысындағы бір әдіске жатқызуға болады.

Нәтижелер және талқылау (Findings/Discussion)

Хотың тілінде Сводеш тізіміне сай келетін сөздерді алға тартайық. Аталмыш этимологиялық сөздік ізімен жүріп отырамыз.

1. All – хотың тілінде *бар* сөзімен беріледі, «Худая» қасиетті мәтіндерінде «*бар жағым*», *барлық жағым*, *жақсы-жаман жағым* деген мағынадағы тіркесте кездеседі. Басқа формада қолданысы кездескен жоқ.

2. Ashes – күл, әзір табылған жоқ, бірақ осы сөзбен тақырыптас *көө* сөзі экспедиция материалдарында бар: қырғыз тілінде де дәл осылай дыбысталады, «күйе» деген мағынаны береді.

3. Bark – ағаш қабығы, хотың тілінде *ағач* сөзі бар, бірақ «қабығы» сыңары жоғалған, *ағач* сөзінің дыбысталуы қырғыз тіліне ұқсас, *ырға ағач*, *қызыл ағач*, *тола тамырлы ағач*, *арча*, *қарағай*, *қарғанақ* деген түрлері бар.

4. **Belly** – қарын, іш, бұл сөз Б. Санхүү жазбаларында *шикарык* түрінде кездеседі, жазып алғанда түркі тілдеріндегі қос сөз ескерілмеген, дұрысы – *іш-қарық* болса керек.

5. **Big** – үлкен, хотың тілінде бұл мағына кездеспеді, алайда үлкен сөзінің антонимі бірнеше пішінде айтылады: *кичи, кичкина, имрэк, кічіне*.

6. **Bird** – құс, бұл сөз дереккөздерде екі түрлі дыбысталаймынмен беріледі: *гуш, куш*. Далалық зерттеулерде мұның *қуш* деп қырғыз тіліндегідей дыбысталады екендігі тіркелді. Осы мағыналық-тақырыптық өріске кіретін құс атаулары бар. Хотыңдар аққуды «ак куш» дейді. Құс атауын астрономиялық атауға енгізу бар: Уч куш (Үш құс) – Орион шоқжұлдызының аты, қазақ тілінде Үшарқар-Таразы деп атайды. Г. Потаниннің 1950 жылғы еңбегінде хотың тіліне қатысты екі құс атауын келтіреді: булдурук, саджа [2, 620]. Бұл – шіл тұқымдас құстардың атаулары – бұлдырық, сажа (қылқұйрық). Бадамхатанның жазбасында *булбул* (бұлбұл) сөзі бар.

7. **Bite** – тістеу. Бұл етістік кездеспеді, әйтсе де тіс лексемасының (дыбысталаймын – *тиш*) барына қарағанда *тиште* етістігін жоқ деуге болмайды.

8. **Black** – қара, түс атауы, сын есім, бұл хотың тілінде жеке дербес кездеспеді, алайда «Хар тэлтэн тартангас» деген сөйлем, «қарагас гое» деген тіркес бар: мұны қазақшалағанда «Қара тіліңді тартыңыз», «қара қасқа қой» болып шығады.

9. **Blood** – қан. Хотыңдарда *суях* (Б.С.)¹ деген сөз бар, қазақшасы – қан. Асылы, бұл сөздің түп-төркіні «сұйық» деген сөзге саяды.

10. **Bone** – сүйек. Бұл сөз *сүеэк* (Б.С.) түрінде монғол тілінің емлесімен жазылған.

11. **Breast** – кеуде, төс. Бұл мағыналық бірлік табылмады.

12. **Burn** – жағу, жану. Потанин жазбасында бұл *яг* түрінде берілген, дұрыс жазылуы *йақ* болуға тиісті. Бадамхатан кітабында «Отос имээни ик жилгандаанаа чирээк нимаан тутак турай» деген сөйлем бар (Жалпы мағынасы екі жалғанда да шырақпен тұтатылып тұрғай дегенді білдіреді). Мұндағы «*тұтақ турай*» осы мағыналық топқа енеді. *Тұтақ* сөзі қазақ тіліндегі *тұтату* сөзімен тәркіндес, яғни «жағу» сөзімен мағыналық жақындықта. Хотың тілінде бұл сөздің болуының ықтималдығын *от* сөзінің жиі кездесуі, очаг (қазақша ошақ) сөзінің болуы нықтай түседі.

13. **Come** – келу. Бұл етістік хотың тілінде *келеді, келер, келелі(к)* т.б. әр түрлі формада жиі қолданылады.

14. **Die** – өлу. Хотың тілінен бұл мағыналық санатқа қатысты бір ғана бірлік табылды: *арилх* сөзі «арылу, қайтыс болу, алыстау» (Д.С., Р.С.)² деген мағынада қолданылатыны анықталды.

15. **Dog** – ит, дереккөздердің бәрінде дерлік бар, тек әр түрлі жазылған: *йит, ит, ээт*; Борь Кичиг – күшік, кичиглэх – күшіктеу ретінде де көрініс табады.

16. **Drink** – ішу, осы мағынада дереккөздердің бәрінде келтіріледі. Бұған синоним ретінде *сулаган* сөзі мына тіркесте қолданылған: *Йерін йерлеген, сууын суулаган Алтай-Хангай*. Б. Владимирцов жазбаларында «*ат усху турат*» (ат суарылады деген мағынада) деген тіркес, *усху* сөзі сонымен бірге «*сусау*» деген мағынада да қолданылатыны байқалды.

17. **Dry** – құрғақ. Бұл мағыналық санаттан *хуураа, хухаа* деген екі сөз табылды, *хуураа* «құрғақ» деген мағынаны берсе, *хухаа* «қуарған, өңі кеткен» (Д.С., Р.С.) деген мағынаны білдіреді.

18. **Ear** – құлақ сөзі Я. Владимирцов жазбасында ғана кездесті, ол орыс әліпбиімен мынадай етіп транскрипциялап берген: **хулак*.

19. **Earth** – жер. Бұл сөз дереккөздердің бәрінде бар, хотыңдардың жадында да жақсы сақталған. Орыстілді ғалымдар *йер, эр, яр* түрінде жазып алған, монғолтілді ғалымдар ескермеген.

20. **Eye** – көз. Хотың тіліндегі *көз* сөзі ресейлік дереккөздерде әр түрлі транскрипциямен берілген: *козь, гөзэ*; хотыңдардың айтылымында – көз.

¹Б.С. – Б. Санхүү

²Д.С., Р.С. – Д. Солонго, Р. Сарангэрэл

21. **Fat** – май. Хотың тілінде бұл «*жогомтой*» сөзімен беріледі (Д.С., Р.С.). Түп-төркіні «жұғ» синкретті түбіріне саяды. Қырғыз тілінде майды *иақ* дейтінінің осы сөзбен қандай да бір қатысы бар деп болжауға болады.

22. **Fire** – от. Орыс ғалымдары *отә, ота* деген екі жазылыммен берген, сөз соңына ашық дауысты дыбыс қосып айту – хотың сөйлеуінің бір ерекшелігі. Бұл мағыналық санатқа *шырақ* сөзін енгізуге болады, оны жазбаларда әр түрлі белгілеген: чирак, чірак (орыс ғалымдары), черээг, чирааг, чиээк (монғол ғалымдары). Бадамхатан еңбегінде *тамширээгэнэ* деген монғол емлесіндегі жазылымның монғолша мағынасын *шырақ* деп берген. Біздіңше, бұл *там* және *ширээг* деген екі түбірден тұрады, ал *-энэ* – қосымша. Осы еңбек бойынша «*от*» түбірлі *отог* сөзінің мағынасы – отбасы. Бұл сөздің семантикалық өрісін ескерсек, хотың тілдік жадында сақталған *очак* (Б.Санхүү жазбасында – *гочоогонд*) – *ошақ* сөзін де қамтуға тиіспіз.

23. **Fish** – балық. Экспедиция кезінде білгеніміз – хотыңдар балық аулаумен айналыспағандығы. Сондықтан да бұл сөз ұмытылған деуге болады.

30. **Fly** – ұшу. Бұл етістік әзірше табылмады. Хотың тілі деректерінде тек «көтерілу» деген мағынаны беретін *хоб сөзі Б. Владимирцов «Сөздікшесінде» бар, Б. Санхүү «*хобая*» деп монғол емлесімен жазған. Бұл сөздің осы мағынада түркі тілдерінде қолданылатыны жөнінде айғақтар көп.

31. **Foot** – аяқ. Владимирцов «бут» сөзін «ұзын бұт тышқан» сөзінен алып «ляжка (жамбас)» деп жаңылыс аударды. Бұт деп қырғыздар дене мүшесі аяқты атайды. Түркі тілдерінде *аяқ* сөзінің дыбысталуы бір нұсқасы *адақ* екені белгілі, хотың тілінде «адақ» сөзі де бар, бірақ бұл дене мүшесінің атауы емес, «бір нәрсенің бітуі, бір әрекеттің соңы» деген мағынада қолданылады (Д.С., Р.С.). Осындағы «*такм*» – қазақ тіліндегі *тақым* сөзінің баламасы.

32. **Full** – толық. Б.Я. Владимирцов – «*толд*», А.Н. Самойлович «*толо*» деп жазған, Б. Санхүүде «Балаарни жасн узун жан толоо» деген тіркес кездеседі. Қырғыз тілінде толық сын есімін «толо» деп айтатыны белгілі [5, 247]. Қазақ тілінде «толы» сөзі ұқсас болғанмен, толық сын есімінің орнына жүре бермейді, мысалы, *толық жинақ* деп айтқанымызбен, *толы жинақ* деп айта алмаймыз.

33. **Give** – беру. *Бер* етістігі дәл осы мағынада Б.Я. Владимирцовтың «Сөздікшесінде» бар. Сонымен қатар хотыңдарда «кийлэн ас» деген тұрақты тіркес бар, мағынасы – *жейдені алып бер*, демек *ас – бер* деген сөз [7, 120].

34. **Good** – жақсы. Б.Я. Владимирцов бұл сөз «*якши*» деплатынәріптеріараластырылып жазылған. Б. Санхүү жазбасынан амандасу формуласы ретінде осы мағынада *уса* сөзінің қолданылатынын көреміз. «Хотон аман аялгуу»-да (2020 ж.) *уса* «жақсы» деген мағынада берілген, мұнда амандасу формуласы «есээ исаа», «есен-жақсысыз ба» деп аударылады. Д. Бадамхатанда «Аак сүеэктэ *ягаши* мусурман болов уу?» деген сұраулы сөйлем бар, «Ақ сүйек жақсы мұсылман болдың ба?» болып аударылады. Осы сөйлемдегі *ягаши* сөзі қырғыз тілінде «жағымды, лайық, ыңғайлы» деген мағыналарды беретін *жагыштуу* [8, 210] сөзімен, саха тіліндегі «жеткілікті, ретті» деген мағынадағы *jagush* [1, 285] сөзімен төркіндес екені байқалады.

35. **Green** – жасыл. Бұл тұста Сводеш тізіміндегі сөзді түркілік ұғымға ыңғайлау қажет болады. Демек, өсіп тұрған жас шөп түсінің атауы ретінде қарау керек. Мұндай түсті түркі ұғымында «көк» дейтіні белгілі. Орыс ғалымдарының жазбаларында *көк* сын есімін жануардың түсімен байланыстырып, баламасын *сұры* (серый) деп береді. Солонго жазбасында «кок» жазылымы көк мағынасын береді, осыдан туындайтын екі сөз формасы – *кокрх, көжрөх* – берілген, мағынасы *көгеру* деген етістікке тән.

36. **Hair** – шаш, қыл, түк. Дереккөздерде бұл сөз дербес, жеке кездеспейді, *чачыбаг* (Потанинде, Самойловичте – *чачыбыкь*, Владимирцовта - *чачыб^ак*, Бадамхатан осы заттың «штайган» деген бір атауын ұсынады, Б.Санхүү «*чачбаг*», «*чачбык*» деп жазады және «сувсараг» деген бір нұсқасын ұсынады, біздің хотыңдардың аузынан естуіміз бойынша - *чачыбаг*) – *шашбау* біріккен сөздің құрамында қолданылған. Хотың тілінде осы мағыналық

топқа жатқызуға болатын басқа да сөздер бар. Б. Санхүү өрмелі қамшыны хотыңдардың *шаиштаак* дейтінін жазады (Мұндағы *шаиш* компоненті *өру* сөзімен ассоциацияланып тұр), қыл, жүннен ескен жіпті білдіретін *ракаачев* айтылымын көрсетеді. Орыс ғалымдарының жазбаларында кірпі тәріздес түгі бар жайраны (дикобраз) хотың тілінде *тежянду тонгусть* (тіккенді доңыз) деп атайтыны туралы айғақ бар. Д. Солонго, Р.Сарангэрэл осы мағыналық өріс қамтитын *килгасн* – қылшық, *киргах* – қырқу тілдік айғақтарын келтіреді. Экспедиция барысында хотыңдардан жазып алған өсімдік атауларының ішінде *сахал өвс* – сақалды шөп, *шашақты шөп* атауы бар (*шашақ* сөзінің **шашпен** төркіндес екеніне күмән жоқ).

37. Hand – қол. Бұл мағыналық санат дененің нақты бір жеріндегі мүшесі ғана емес, иықтан қол ұшына дейінгі жерді түгел қамтитын сөз ретінде, бірдемені алу-беру, ұстау сияқты қимылдарды орындайтын құрал атауы ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан келгенде, хотың тілінде сөздер жеткілікті. Я. Владимирцов *гол* деп жазып алған. Г.Потанин саусақтардың атауын жазып алған: баш бармакъ (бас бармақ), бадан нирыкъ (сұқ саусақ), урту омян (ортаңғы саусақ), уру чимя (атсыз саусақ), кичкиня бобичекъ (шынашақ). Осы еңбектегі «Саусақ арбауында» «бадан нирыкъ» деген тіркес айтылымы орыстілді адамға жаңсақ естілген деп ойлаймыз («ң» дыбысы қос «нн» болып естілген), тіркестің екінші сыңары иряк болуға тиісті. Нақтылай айтқанда, бұл қазақ тіліндегі «балаң үйректің» хотың тілінде айтылуы. Далалық зерттеу барысында хотыңдардың ауызекі тілінде хумхай (сұқ саусақ), чикчихай (шынашақ) деген атаулардың сақталып қалғанын көрдік (бұл сөздер монғол тілінде жоқ екенін ескертеміз).

«Қолдың» алу, беру қимылдарының атауы да бар: *бер* етістігі түбір күйінде ғана кездессе, ал етістігі «алалы, алыб» (Потанинде) формаларымен жазылған, **-лы** қосымшасы қырғыз тіліндегі етістіктің 1-жақтың көпше түрінде жіктелуімен, **-ыб** – қырғыз тіліндегі көсемше жұрнағымен бірдей.

38. Head – бас. Дене мүшесінің атауы ретінде: Я. Владимирцов «паш»; Б. Санхүү «бэгіц (паш)», ал «Худая кітабында» «баниц» деп берген; информанттардан «Ақ шар *баиш* хойын яндығына» деген тіркес таптық. Ал ауыспалы мағынасында саусақ атауы *баш бармакъ* (Потанинде) бар. Осы кеңістіктегі бір сөз тағы бір дереккөзінде *маннай* (маңдай/маңлай) (Д.С., Р.С.) түрінде жазылған.

39. Hear – есту. Бұл санатқа қатысты бір ғана сөзді «Худая» мәтіндерінен кездестірдік: «Хүчээн ингэс нимээн дэнгэс хуваан дангас». Бұл сөйлемді жазбаға түсірген Б. Санхүү түркі тілін білмегендіктен сөздердің жігін таба алмаған, дыбысталуымен монғол тіліне ыңғайлаған. Мұны түркішелесек, «Күшін енгіз, немен деңіз, құп аңдаңыз». Сонда «андангас» – **аңдаңыз** деген түркі сөзінің көрінісі болып шығады.

40. Horn – мүйіз. Бұл сөзге қатысты бір-біріне антонимдік қатынастағы екі сын есім табылды: *моузлю* (Потанин, Владимирцов, Самойлович) – мүйізді; *мухаа* – мұқыр, *мухаах* – мұқырлану, *мухах* – мұқырлау (Солонго).

41. I – мен. Жиналған материалдардан «мен» есімдігі түбір күйінде дәл осындай жазылыммен «Худаяның» 1-мәтінінде ғана кездесті. Д. Солонго жазбасында *манаа* (біздің), *манд* (бізге) деген екі сөз формасы бар. Информанттардан: *мәне* (бізге), *сәне* (саған), *оне* (оган), *манс* (біздер) *танс* (сендер) *бидим* (біз) деген сөздер жазылып алынды. Өздерінің монғол тіліне аударғандарын қазақшалап беріп отырмыз. Тәрізі, қате. Хотың тілінде *мен* есімдігінің «мән» болып айтылатынын анықталып отыр.

42. Kill – өлтіру. Бұл сөз табылмады. Бірақ Д. Солонго жазбасынан *арилах* деген сөздің ауыспалы мағынада «қайтыс болу» дегенді білдіретінін байқауға болады, бұл сөздің *арылу* сөзімен төркіндес екені көрініп тұр.

43. Know – білу. Бұл сөз табылмады, тек Д. Солонго жазбасындағы *таних* сөзін *тану* деп аударуға болатынын ескертеміз.

44. Leaf – жапырақ. Бұл сөз табылмады, алайда монғолтілді жазбаларда хотың тіліндегі *хожгор* сөзі «жалаңаш, қабықсыз тары» деген мағынаны білдіреді. Осы сөз жапырақ сөзінің ассоциациясымен, «қабықпен», байланысты екені байқалады. Ал *қабық* сөзі туралы ақпаратты информанттардан алдық: «хавах – үйдің жұқа жабуы».

45. **Lie** – жату. Информанттармен әңгімелесу барысында итке «*Ар жат!*» (Ары жат) деп айтқанын белгілеп алдық. Жатудың мағыналық мазмұнында «көлбеу қалып» бар екені белгілі. Осыны ескерсек, Д. Солонго жазбасындағы *көндлөндөх* (көлденеңдеу) сөз формасын осы қатарға енгізуге болады. *Жату* етістігімен ассоциацияланатын төсек, төсеніш сөздері, ондай сөзден информанттар бір ғана хотың сөзін берді: *атсыг* (аттың терісінен жасалған төсеніш).

46. **Liver** – бауыр. «Худаяның» №1 мәтінінде дене мүшесі бауырды «багур» деп жазған. Тұба тіліндегі дыбысталуға жақын. Б. Санхүү жазбасында «баврам» (бауырым) – туыстық атау («в» дыбысының қолданылуына уәж жоқ, *-ым* тәуелді жалғауының *-ам* болып кетуі – монғол емлесінің әсері: монғол тілінде *а* дыбысы біреу ғана болып жазылса, оқылғанда қысаңданып *ы*-ға жақындайды).

47. **Long** – ұзын. Потанин, Самойлович «*узунъ*» түрінде жазады, бұл сөзді «ұзын бұт чичканъ (тышқан)» тіркесінен алған. Худаяның 1-мәтінінде «*яклага*» сөз формасының мағынасы «жалға, ұзарт» дегенді білдіреді. Владимирцов хотыңдардың үйленген жастарға беретін батасынан «*Балаларнң йасң узң йаны толо*» деген үзінді келтірген (Балалардың жасы ұзақ, жаны толы болсын). Бұл контексте *ұзын* сөзінің ауыспалы мағынада қолданылып *ұзақ* мағынасында тұрғанын көруге болады. «Гарваа горвоо» мәтінінде «оозон тілден тартангас» (ұзын тілден тартыныңыз) деген тікес бар, яғни бұл сөз хотондарда сақталған, жазылуы әртүрлі сипатта.

48. **Man** – еркек. Мұның «ересек ер адам» деген персондық мәндегі сөзі кездеспеді, тек информанттардан алынған «*Эр дотло*» (күйеуге шықты) деген сөйлемдегі *эр* сөзі жуықтайды. Алайда «ер жынысты» деген мағынада бірнеше сөз бар. Жас ерекшелігіне қарай ер адамдарды сипаттайтын сөздер: *авшыхан, авшиха* – қарт, *аасахал* – ақсақал, *цагмаар* (Б.С.) – жігіт. Ер жынысты белгілейтін туыстық атаулар: *ата-әке, улангар* – ұл бала, *чагарман* – ер бала (С.Б.)³, *ваваа* – әке, *хүзев* – күйеу бала, *каракуул* – күйеу бала, *улмаар* – ұл бала, *уул/улагаар* – ұл, *акаа* – ата, *чагармын улагаар* – кенже ұл (шаңыраққа ие болатын ұл, яғни дәстүр бойынша, кенже ұл), *уул ач* – ұл немере (Б.С.); *агаангас* – аға, *акаа* – ата, *агаа* – аға, *баврам* (*иненгес*) – іні, *агам* – аға, *хүзев* – күйеу бала, *улмаар* – ұл бала, *уул* – ұл, *чагармын улагаар* – кенже ұл (Д.С., Р.С.); *ваабай* – баба, *атай* – атай (Худаядан); *ата/эта* – әке, *ах* – аға, *ата* (өвөг) – ата, *аукан* – әке, *баба* – ата, *көвөн/күзән* – күйеу бала, *агангас* (*агаңғыс*) – аға(ңыз), *баба* – ата, *ініңіс* – іні(ңіз) (Информанттардан). Малдың еркегінің атаулары: *ују* – бұқа, *эрээ түзэг* – атан (С.Б.); *эрка түзэг* – еркек түйе, *эрка гоёмдаан* – еркек қой, *эрка эгэс* – еркек сиыр (Б.С.); *эрка түзэг* – атан, *эрка гоёмдаан* – еркек қой, *гүльджа* – құлжа, *эрка эгэс* – еркек сиыр, *ириг* – ісек қой (Д.С., Р.С.); *азыргы* – айғыр, *буур* – бура, *атан /атын* – атан, *айгур/айгүр* – айғыр, *ат* – ат, *тэх* – теке, *бух* – бұқа (Информанттардан).

49. **Many** – көп. Бұл сөз табылмады. Тек *көп* сөзімен мәндес *толо, толло* (Я.В.) – толы, *бай - бай* (С.Б.) сөздері бар.

50. **Meat** – ет. Б. Санхүү жазбасында түркі тілдерінің қарлұқ тармағына тән «*гош, гошмоор*» айтылымдары *ет* болып аударылады, осы жазбадан хотың тілінде *ет/эт* сөзі де бар екенін көреміз, Санхүү «сүүмэнд – шала піскен ет, *таташи* – туралған ет» атауларды келтіреді. Д. Солонго жазбасында *таташи* – туралған ет, *ішқарык* – іші-қарын сөздері бар. Б. Санхүү жазбасындағы *жояа* – қазақ тіліндегі *жая* сөзінің баламасы. Хотыңдар өкпені *оошиг* дейді. Қазақ тіліндегі «*өкпе өшу*» тіркесін ескерсек, хотыңдардың өкпе мүшесіне тән күй-жайды заттың атауына айналдырғанын байқауға болады.

51. **Moon** – Ай. Хотың тілінде бұл сөздің астрономиялық атау ретіндегі мағынасы да, уақыт, мезгіл мағынасы да бар. Қасиетті мәтіндегі (Худая) жалбарында *Алтай, Хангай, Ая, Күе* деген қаратпаларда *Ая* – Айды білдіреді. Б. Санхүүде «*хөе*» деген сөз *ай* мағынасын береді. Бадамхатан кітабында «*6 сарын зам, айлыг йол*» деген монғол сөзі аралас сөйлемнің ішінен «айлық жол» деген хотың тіліндегі тіркесті көруге болады. *Аия* деген сөзді Б. Санхүү мен Д.Солонго монғол тіліне «күн» деп аударылған, бірақ бұл күмән келтіреді.

³С.Б. – С. Бадамхатан

52. Mountain – тау. Санхүү кітабындағы хотың әндерінің мәтінінде «Мянганы (тау аты) бэлээр нүүгээд ирдийм» (Мянганның белдері арқылы көшіп келдім) деген сөйлем бар, осындағы бэл – тау сөзінің семантикалық төңірегіндегі сөз.

53. Mouth – ауыз. Хотың тілінде бұл сөз қырғыз айтылымына келеді: Владимирцов *оза* деп жазған. Ауыздың ішкі бөлігінен *тілі* (тіл) деген, сыртқы бөлігінен *ұрт*, бет мағыналарын беретін *иеңге* деген сөз, жазылым бар. Судың ағып шығатын жерін түркі тілдерінде «ауыз» деу бар, хотың тілінде оны *чэке* (Б. Санхүү) дейтіні анықталды.

54. Name – есім, ат. Д. Солонгода *ат* сөзі бар, алайда оны «ата» мағынасында аударған, дәл осы жазбада *акаа* (ата), *атаа* (ата) сөздері бар. Сондықтан мұндағы *ат* сөзін осы санатқа жатқызуға тура келеді.

55. Neck – мойын. Владимирцовтың «Сөздікшесінде» *монән* түрінде берілген, алтайлық түбір *мон-* сақталып қалғанын байқауға болады. Осы семантикалық аядан Д. Солонгода *көөмаэ* (көмей), *кэкрх* (кекірік) сөздері бар.

56. Night – түн. Сводештегі *түн* сөзі дербес табылмады, бірақ киіз үйдің түндігін *тунтик* дейтінін Д. Солонго көрсетеді. Қазақ тіліндегі *түндік* сөзі *түннен* келіп шығатынын ескерте кетейік. *Түннің* семантикалық маңайындағы *қараңғы* сөзін хотыңдар *харангуу* дейді.

57. Nose – мұрын. Бұл сөзді Б.Я. Владимирцов *мурда* деп жазады. Түркі тілдеріндегі сөзбен түбірлес, бірақ қосымшасының *-да* болып келуі басқа түркі тілдерінен байқалмады.

58. Not – жоқ. Мұның іс-әрекетті болымсыз ететін мағынасында сөз табылмады. Б.Я. Владимирцов «*жок*» сөзін «нет, небытие, отсутствие» деп аударарды, зат пен құбылысты терістеу мағынасында «*жоқ*» хотың тілінде кездеседі. Г.Н. Потанин жазбасында «*козьек чичкань*» зоонимі бар. А.Н.Самойлович «*екъ*» деген бөлігін жоқ мағынасын білдіреді деп табады. Мағынасын дұрыс тапқанмен, дыбысталымын дұрыс жазбағаны көрініп тұр [2, 284]. Бұл – «көзі жоқ тышқан», яғни «соқыр тышқан» деген атау. Информанттар да тек терістеу мағынасын білетіндігін байқатты.

59. One – бір. Бұл есептік сан есім дереккөздердің бәрінде де бар. Тек монғолтілділердің жазбасында соңына дауысты дыбыс қосып (*бири*) жазады.

60. Person – адам. Сводеш тізімі бойынша, мұнда адамның жынысы, жас ерекшелігі көрсетілмейді, жануармен қарама-қарсы қойылатын адам мағынасы ғана көрсетіледі. Хотың тілінде бұл сөз бар. Владимирцовта *бу кіші* деген тіркес [4, 105] бұл *кісі* болып аударылады. Бадамхатан хотың тіліндегі *адан* сөзін *адам* мағынасында береді десе, Солонго *адан* дегенді «бала» деп көрсетеді.

61. Rain – жаңбыр. Бұл сөз табылмады, бірақ семантикалық айналасындағы шашу (жауын-шашын деген қос сөзден) мағынасын беретін *цацур/ чацу* сөзі кездесті [Информанттар], жаңбыр алдында аспанда болатын күркіреуді хотыңдар *күркірэх* (Д.С., Р.С.) дейді.

62. Red – қызыл. Г.Н. Потанин, А. Самойлович «*кызыль*» сөзі өсімдіктер мен жануарлардың түсі ретінде кездесетінін айтады, мысалы: *қызыл ағаш, қызыл киік*. Б. Санхүү, Д. Солонго «*кызыл / хизил*» сөзін *қыз* деп аударарды, Бадамхатанда «*кызык*» – қыз, информанттар да осы мағынада айтты, тек дыбысталымы басқаша: *кизил* (қыз).

63. Road – жол. Бұл сөз тек Бадамхатан жазбасынан кездесті: ондағы «*6 сарын зам, айлыг йол*» деген тіркесі «алты айлық жол» болып аударылады. Демек, хотың тілінде *йол* сөзі бар.

64. Root – түбір, тамыр. Бұл сөз Г.Н. Потанин жазып алған «толо тамырдай ағачь» тіркесінде бар, сын есім жұрнағы жалғанған пішінде түр: *тамыр-дай*.

65. Round – дөңгелек. Бұл сөз дербес кездеспеді, алайда *дөңгелек* сөзі анықтауыш болатын, яғни мағыналық мазмұнында «дөңгелек» семасы бар сөздер кездесті: *турка* – дөңгелек бөрік (С.Б.), *харам* – дөңгелек алаң (қазақ тілінде – *аран*), (Б.С., (Д.С., Р.С.)), *ийрнээ/ ийрін* – айналдырып иіреді; *бүрхэг* (*буркук*) – тымақ (Информанттар).

66. Sand – құм. Бұл сөз кездеспеді, тек хотың тілінде құмнан иленіп жасалған кесені *чим тостой* дейді; *чим* қазақ тіліндегі шым сөзімен төркіндес.

67. Say – айту. Худаяның №1 мәтінінде мынадай сөйлем жазылған: Худая хулам *дэгзээн* шаарлаа дутам *дэгзээн* ха-хожа-худая махамеден үндес*десгзээн* шевер*дегемен* шевер

хялитарған [6, 66]. Ажыратып оқығаннан кейінгі қазақшасы: *Құдай құлым деген, шарият тұтам деген, Хан қожа құдай, Мұхаммедтің үмбеті дескен, шебер дегенмен шебер қылдырған.* Демек, хотың тілінде *де* етістігі бар; ал басқа сөйлеу етістіктері әлі табылған жоқ.

68. See – көру. Бұл сөздің өрісіндегі «**көр**» етістігі есімшенің екі формасында кездеседі: Г.Н. Потанин, Б. Владимирцов орыс тіліне былайша транскриптеген: *курнёре (көрінер), курёнбас (көрінбес).*

69. Seed – тұқым, дән. Б.Я. Владимирцов хотыңдардың *аштах* деген сөзін «хлеб, хлеб (на корню), хлеб в зерне, пашня» деп аударған [4, 107], Санхүүде, Солонгода – *аштаа*. Бұл мағынаны хотыңдар жалпы түрде *тарраа* дейтініне жиналған материал көз жеткізеді, осындай мағынада *тарығ* сөзі қолданылатынын М. Қашқари сөздігінен көреміз [9, МҚ, I, 554; II, 202, 463]. М.Қашқаридан үзінді келтіре кетейік: *тарыды – екті. Ол тарығ тарыды. – Ол тары екті; Ол егін екті. (Тарыр-тарымақ – Егер-еклек) (МҚ, III, 352).* Тұқым сөзі өсімдікке ғана емес, адамдардың ұрпағына байланысты да қолданылатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, хотыңдардың *ұлак/ұлаг* – іні, қарындас, сіңілі [4, 111] сөзінің мағыналық мазмұнында «тұқым» семасы бар екенін болжауға болады (қазақ тіліндегі жалғастық мағынасын білдіретін *ұласу* сөзін еске түсіріңіз). С. Бадамхатан жазбасында: «*Аксүеэ* Хан *акта* ян *енгелмээн ак ягаш мусурман болов уу* - Аксүйек Үлкен жеңге алдында *аксүйек* жақсы хотон болдың ба?» деген сөйлем бар. Демек, қазақтар сияқты, хотыңдар да «сүйек» сөзін «тұқым, тек» мағынасында қолданатынын көреміз.

70. Skin – тері. Адам терісіне қатысты *бэт/бот* деген сөз Худая контекстінде *бет нұры, жүз, шырай* деген мағыналарды білдіреді. Адам терісінің күй-қалпын білдіретін *хухаа* (қуарған, өңі кеткен) деген сөз бар. Солонгода *хуйх* – құйқа болып аударылады, демек *бас терісі* дегенмен мағыналас. Хотың тіліндегі *тэрлэг* – теріден жасалған киім (Б.С.) және *жұқа шапан* [Информанттар] деген мағыналарды білдіреді. Терінің мағыналық төңірегінде информанттар *кабых* (жұқа жабу) сөзін айтты. Терімен қатысты атауларды келтіре кетейік: *тонег тон* – тері тон (Д.С., Р.С.), *булгаар тулам* – былғары тұлып, *атсыг* – аттың терісінен жасалған төсеніш (Информанттар).

71. Small – кішкене. Г.Н. Потанин «Саусақтар арбауында» хотыңдардың шынашақ саусақты «*кичкиня бобичек*» деп атайтынын жазады [3, 285]. Б.Я. Владимирцов «*Кічіна балам бар болла*» [4, 106] деген сөйлем келтіреді, хотыңдардың *кічіне* [4, 109] сөзін кішкене деп аударады. Кіші мағынасында келетін бір сөз – *чагармын*: *чагармын улагаар* – шаңырақ иесі болатын кенже (кіші) ұл. Худаяның №1 мәтінінде кіші мағынасын *хишиг* сөзі береді.

72. Smoke – түтін. Хотыңдардың *түтүн* сөзін *темекі* сөзімен теңестіріп жіберген [4, 111].

73. Stand – тұру. Бұл етістік Б.Я. Владимирцовтан ғана табылды: *Ат усху турат* (ат су ішіп тұрады); *Ит тагашак турат* (ит тыныш тұрады), *Мал тур есэн?* (мал аман ба?) деген үш сөйлем келтірген [4, 105-106] және «Сөздікшесіне» *тур* (*тұр*) сөзін тіркеген [4., 111].

74. Star – жұлдыз. Сводеш бойынша мұнда жұлдыздар шоғыры, жұлдыз атаулары қамтылмайды. Хотың тіліндегі жұлдыз Г.Н. Потанинде *ильдысь* түрінде жазылған [3, 285].

75. Sun – Күн. Худая мәтініндегі жалбарытуда *Алтай, Хангай, Ая, Күе* деген қаратпаларда *Күе* – Күн мағынасын білдіреді.

76. Tail – құйрық. Бұл сөз табылмады, тек ассоциацияланатын *ардак* сөзі қазақ тіліне «арт жақ, арты» болып аударылатынын қоса кетеміз.

77. That – сол, бұл (есімдік), **86. This** – осы, бұл. Хотың тілінен бұ деген қолданыс қана табылды [4, 107].

78. Thou – сен. Бұл сөзді информанттар ғана айтты: *сэне* (саған) *тануу с* (сендер).

79. Tongue – тіл. Хотың тілінде бұл сөз ағза атауы ретінде қолданылады: *тілі* [4, 110] *бобичек* – кішкене тіл [3, 284]. Лебіз, ниет мағынасында Худаяның №1 мәтінінде қолданылған: *Хар тэлтэн тартангас* (Қара тілден тартыныңыз), *Ак тэлтэн тартангас* (Ақ тілден тартыныңыз).

80. Tooth – тіс. Бұл сөз бір рет қана кездесті: *тіш* [4, 110].

81. Tree – ағаш. Сводеш тізімі бойынша бұған жинақтау мағынасындағы «орман» мен ағаштың жекелеген түрлері енбейді. Ондай сөздер хотың тілінде баршылық:

Г.Н. Потаниндегі *ағачъ* (ағаш) [3, 283] пен *харганакъ* (қараған), *харгай* (қарағай), *яргай* (ырғай) (Инф.) сөздерін келтіреміз.

82. Two – екі. Хотындардың жадында 1-ден 1000-ға дейінгі сандар сақталған, сан есімдер жазбаларда да тіркелген. *Екі* сөзі *ику* болып дыбысталады.

83. Walk (go) – жүру. Сводеш тізімінің шартына қарағанда, бұған қалып етістігі мәніндегі *жүру* жатады, алайда А. Дыбо «кету» етістігін де қамтыған [1, 513-516]. Хотың тілінен бұған қатысты мынадай сөз тұлғалары кездесті: гайда *йур* (қайда жүр), гайда *йурат* (қайда жүреді) [Вл., 105] жүр [Вл., 109] *жүрлэ* (жүр) [4, 106]. Жүру қалып етістігінің өрісінен *жораалх* (жорғалау) (Д.С., Р.С.) сөзі табылды.

84. Water – су. Потанин жазбаларында «Дұғалар» мәтінінде ... *сууны* *суулаганъ эрь суунынъ пирлары*» (суды сулаған, жер-судың пірлері) дейтін тіркес бар. Владимирцов «Жекелеген айтылыстарда» «Ат *усху* турат» (Ат *сусан* тұрады) деген сөйлем; *Йер-суу* (Жер-су) жинақтаушы атауын [4, 105-106] жазып алған. Монғолтілді ғалымдар бұл сөзді ескермеген, информанттар да айтпады. Алайда дереккөздердің бәріне ортақ жайт – бұл сөздің «Худаяның» №1 мәтінінде айтылатыны.

85. We – біз. Информанттар бұл есімдікті төрт формада айтты: *мэне* (бізге), *манс* (біздер), *бидим* (біз), *маануус* – біз. Демек, жіктеу есімдігінің жекеше түрін (мен) тірек ететіні байқалды. Осыған қарап, хотындардың алтайлық *мэн* түбірін сақтап қалған деп болжам айтуға болады.

86. What – не. С. Бадамхатан жазбасындағы «Отос имээни ик жылгандаанаа чиээк *нимаан* тутак турай» (отыз күндік ас бергенде, шырақ жағарда айтатын сөз) – Отыз емені екі жалғанда шырақ *немен* тұтатулы тұрғай» деген сөйлемде ғана септік формасында кездесті [5, 34]. Худаяның №1 мәтінінен алынған мына үзіндіде де «*нимээн*» – көмектес септігіндегі *не* есімдігі: *хүчээн ингэс* (күш енгіз) *нимээн дэнгэс* (немен деңіз).

87. White – ақ. Г.Н. Потанин жазбасындағы *акъ* *чичканъ* (ақ тышқан), *акъ* *коянъ* (ақ қоян), *акъ* *куш* (ақ құс) атауларында бар [3, 283]. С. Бадамхатан мен Б. Санхүү Худая мәтініндегі «*Ак* тэлтэн тартангас» (Ақ тілден тартыңыз) деген сөйлемді келтіреді. С. Бадамхатан «*Аак* сүеэктэ ягаш мусурман болов уу» (Ақ сүйекті жақсы мұсылман болдың ба) деген сөйлемінде *ақ* сын есімін ауыспалы мағынада (текті) қолданады [5, 35]. Хотындар сонымен қатар ақ түстің реңін білдіретін *боз* сын есімін де қолданған: *босъ* *коянъ* (боз қоян) [Сам., 284]. Информанттардың жадында ақ сияқты ашық түсті білдіретін *зілэн* (қылаң) *зилаң* (ақ), *зилэң* (ақ, қылаң), *юүгэң* (ақ) сын есімі де қалған.

88. Woman – әйел. Дәл осы мағынасын (тұрмыстағы әйел) хотың тілінде қатын сөзі береді: **хатан* [4, 111], *хатан/хатың* [Информанттардан]. *Зайыб* [4, 108], *заяи* (зайып) деген (Д.С., Р.С.) кірме сөз кездесті. Әйелге шеше ретінде қолданылатын сөздердің дыбысталуында әралуандық бар: *ана* [4, 106], *инаа* (ене, ана), *эгээнгэс* (ана) (Б.С., (Д.С., Р.С.)); *чэшигээ* (шеше) (Б.С.); *чэшигээ* (әже) (Д.С., Р.С.), *чишаан* (шеше) [Инф.]. Күйеусіз әйелді, жесірді, хотындар *алпырат* дейді [Инф.]. Күйеуге шықпаған әйел атауы «қыз» *кизил/кызыл/хизил/кызык* ретінде дереккөзде әртүрлі жазылған. Информанттардан *сэвгэр* (қыз) сөзі табылды. Жас ерекшелігіне қарай әйелді атайтын сөздер *көгөрөн* (кемпір), *кампрэм* (кемпірім) [5, 34], *кэлпэр* (кемпір) (Б.С.) Әйелдің туыс ретіндегі атаулары да бар: *адиа* (әпке), *қызыл неңгістен* (қарындас(ыңыз-дан) [Инф.]; *ээнкэ* (жеңге кәрі (ене?)), *эйлэ* («әпке» деп аударылған, бірақ кірме сөз «әйелді» еске салады), *янгэлмээн* (жеңге) (С.Б.); *хэлэнгээр* (келін), *енгелме* (жеңге), *зенсе* (жеңге, жеңеше) (Б.С.).

89. Yellow – сары. Г.Н. Потанин жазбасындағы «*саръ* *чичканъ* (сары тышқан) [3, 286] жәндік атауындағы сары сөзі осы мағынаны береді. Информанттар сары түсті «*шар*» деп айтты: «Ақ *шар* баш хойын яндығына (Ақ сары бас қойын жандығына)». Қойдың сары түсін білдіру үшін хотындар «*аксангыс* *гоё* (сары қасқа қой) (Д.С., Р.С.), *аксантай* ерке хой (сары қасқа еркек қой) деген сөздерді қолданады.

90. Far – алыс. Бұл сөз табылмады, алайда *арилх* сөзінің мағыналық мазмұнында алыстау семасы бар [Сол., 000]. Сонымен қатар осы сөзбен мағыналық өрісте болу мүмкіндігі бар *ары* үстеуін информанттармен әңгімелесу барысында тіркеп алдық: ит қорығанда «*Ар жат!*» деп айтты. Түркі тілдерінде ұзақ сөзінің семантикалық мазмұнында алыс семасы

да болатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде Б.Я. Владимирцовтың хотың тіліндегі «узң» сөзін «долгий» (ұзақ) деп аударғанын [4, 111] дұрыс деп санаймыз.

91. **Salt** – тұз. Бұл мағына екі түрлі сөзбен айтылады: *туз* [4, 110], шүү (Информанттар).

92. **Year** – жыл. «Худаяның» №13 мәтінінде *он жил* деген тіркес бар, сонымен қатар хотыңдар, қырғыздар сияқты, **жыл** мағынасында *йаш* сөзін де қолданатыны көрінді: «яшка яшь - къ году годъ» [3, 290].

93. **New** – жаңа. «Худаяның» №1-мәтінінде «янаа ян янданганаа» деген тіркес бар, осы тіркесті қазақшаласақ, «жаңа жан жаңданғанда» болып шығады.

Хотың тілінен табылған тілдік бірліктердің 86-сы Сводеш тізіміндегі ағылшын сөзінің мағынасына толық сәйкес келеді, ал 7-уіне сол мағыналық өрістен орын алатын басқа сөз тартылды. Демек, хотың тілінен табылған лексемалардың 84,54%-ы М. Сводештің 110 сөздік тізіміндегі сөздерге сәйкес келеді.

Хотың тілінен Сводеш тізімі бойынша табылмаған сөздер: 1. claw (тырнақ), 2. cloud (бұлт), 3. cold (суық), 4. eat – жеу, 5. egg – жұмыртқа, 6. feather (қалам), 7. heart (жүрек), 8. knee (тізе), 9. louse (бит), 10. sit (отыру), 11. sleep (ұйықтау), 12. stone (таc), 13. swim (жүзу, малту), 14. warm (жылы), 15. who (кім), 16. short (қысқа), 17. snake (жылан), 18. thin (жұқа, жіңішке), 19. wind (жел), 20. worm (құрт). Бұлар Сводеш тізімінің 15,46%-ын құрайды.

Қорытынды (Conclusion)

Хотың сөзін орыс ғалымдарының орыс естілімімен жазуынан, Монғолия ғалымдарының монғол естілімімен жазуынан фонетикалық жаңсақтықтар жіберілгенін көруге болады. Мұны хотың арасына барып олардың айтылымымен салғастырып барып байқап отырмыз. Дей тұрғанмен жазбалардан түркілік түбірді ажыратып алудың мүмкіндігі баршылық.

Хотыңдардың базалық лексикасын Сводеш тізімімен салғастыру олардың тілінің түркі тілдерінің қатарына жататынын анық көрсетті. Соның ішінде қырғыз тілімен сәйкесетін тұстары көп. Атап айтар болсақ, хотың тілінде қырғыз тіліне тән мынадай фонетикалық сипаттар бар: сөзді *й*-мен емес, *ж*-мен айту (жағас,); еріндік үндестіктің көріністері бар; *с/ш* дыбыс алмасуы; *ш/ч* дыбыс алмасуы (*ағач*); жуан буынды сөзді тіл алды *к* дыбысына аяқтау (*айлық, ағамак*), қос дауыстының қатар келуі (*аашна*), қосар *лл-ды лд* дыбыс тіркесімен ауыстыру (*Алла/Алда, молла/молда*). Бұл көрсетілген құбылыстар басқа түркі тілдерде де бар, алайда хотыңдардың этникалық құрамында (хотыңдар мұны «елкін» дейді) қырғыз тайпаларының да атаулары бар.

Хотың тілінде сақталған негізгі сөздері Сводеш тізімінің 83,64%-ын қамтиды. Бұл дегеніміз хотың тілін жаңғырту мүмкіндігі бар екенін байқатады. Ендігі міндеттердің бірі – хотың тілі бойынша Сводеш тізімін түгендеу. Бұл міндетті далалық зерттеу орындайды деп сенеміз. Тағы бір міндет – түркі тілдеріне Сводеш тізімінің қосымшасымен салғастыру. Ондағы 302 сөз мақала көлеміне сыймайтын болғандықтан, бөлек зерттеу ретінде ұсынған жөн.

Алғыс айту, мүдделер қақтығысы

Мақала AP19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» тақырыбындағы гранттық жобаны орындау барысында жазылды.

Мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж. Жақыпов мақаланың негізгі идеясы, тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарын талдап, түсіндірді және мақаланың негізгі бөлігін жазды. Н. Әбдікәрім материалдарды жинақтау, сұрыптау, аудару, мәтіннің мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарау, мақаланы рәсімдеумен айналысты. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болды әрі оны зерттеу, ұсыну және мақаланың тұтастығы, деректердің дұрыстығын шешу мәселелері өзара талқылау, пікір алмасу негізінде ғылыми тұрғыдан жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Этимологический словарь тюркских языков. Том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. / Составитель Дыбо А.В. – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – 616 с.
2. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. 1883 г. Изд. 2-е. – Горно-Алтайск: Ак Чечек, 2005. – 1026 с.
3. Самойлович А.Н. Хотонские записи Потанина // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 278-290.
4. Владимирцов Б.Я. Турецкий народец хотоны: Новые данные о хотонах // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 265-277.
5. Бадамхатан С. Увсын хотон ястан., 2 дахь хэвлэл. – Эрдэнэт: Ажнай, 1995. – 91 хуудас.
6. Санхүү Б. Хотон ардын аман зохиол. – Улаанбаатар: ШУА Хэл зохиолын хүрээлэн, 2014 – 442 хуудас.
7. Солонго Д., Сарангэрэл Р. Хотон аман аялгуу. – Улаанбаатар, 2020. – 157 б.
8. КРЯ. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. / Составил К.К. Юдахин. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. – 984 с.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі. Үш томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997.

Ж.А. Жакупов¹, Н. Абдиқарим^{*2}

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Национальный научно-практический центр имени Ш.Шаяхметова, Астана, Казахстан

Базисная лексика исчезнувшего языка (Хотонский язык в Монголии)

Аннотация. Статья посвящена освещению результатов первого этапа изучения хотонского языка, который входит в число исчезнувших языков и не входящего в список мировых языков.

Предыдущие исследователи хотонцев рассматривали их лишь в историко-этнологическом аспекте. Особенность данной работы состоит в том, что в качестве объекта исследования взят язык этноса.

Хотоны, живущие в Монголии (на русском и монгольском языках пишется как «хотон», а самоназвание — «хотың»), не утратили этнической памяти: они хорошо осведомлены о своих исторических корнях – знают, что они тюркского происхождения. По данным последней переписи населения, их численность достигла 11 тысячи человек. Несмотря на это, потеряли родной язык, до сих пор не нашлось человека, говорящего на хотонском языке. Однако замечено, что в их халхаской речи используются отдельные хотонские слова в функции говора.

В современном общем языкознании для оценки родства различных языков введена ориентация на «Список Сводеша». Поэтому была выполнена задача по созданию сводешского списка лексики хотонского языка. Для того, чтобы наглядно доказать, что язык хотонов принадлежит тюркским языкам, использован примененный тюркологом А.В. Дыбо стандартный сводешский список для этимологизации базовой тюркской лексики.

Было замечено, что хотонский язык имеет возможность занять свое место среди тюркских языков. Среди тюркских языков обнаружено больше элементов киргизского языка.

Конечная цель этого исследования — задокументировать и заархивировать хотонский язык как исчезнувший.

Ключевые слова: исчезнувший язык, хотон, тюркские языки, Списки Сводеша, базисная лексика, семантическая категория.

Zh.A. Zhakupov¹, N. Abdikarim*²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,

²National scientific and practical center named after Sh.Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan

Basic vocabulary of an extinct language (Khoton language in Mongolia)

Abstract. This article presents the findings of the initial phase of studying the Khoton language, which is one of the extinct languages and is not included in the list of world languages.

Previous researchers of Khoton considered it only in the historical and ethnological aspect. Therefore, the peculiarity of this work is that the language of the ethnic group is taken as a special object of research.

The Khotons living in Mongolia (in Russian and Mongolian languages it is written as “Khoton”, and the original name is “Khotyng”) have not lost their ethnic memory: they know well that they are of Turkic origin. According to the recent census, their number has reached 11,000. Even so, they have lost their native language, and so far there has not been found a person who speaks the Khoton language. However, it is notable that their Khalkha speech incorporates certain Khoton words in the function of the dialect.

In modern general linguistics, to assess the relationship of different languages, a focus on the “List of the Swadesh” has been applied. Therefore, the task of creating Swadesh list of the vocabulary of the Khoton language was carried out. In order to clearly prove that the Khoton language belongs to the Turkic languages, the standard Swadesh list which was used by turcologist A.V. Dybo to etymologize the basic Turkic vocabulary, was applied.

It is noticed that the Khoton language has an opportunity to take its place among the Turkic languages. Furthermore, a greater number of elements of the Kyrgyz language were identified within the Turkic languages.

The ultimate aim of this study is to document and archive the Khoton language as an extinct language.

The article was written during the implementation of the grant project AP19675461 “Interdisciplinary study of endangered Turkic languages: the khoton ethnic group in Mongolia”.

Keywords: extinct language, Khoton, Turkic languages, Swadesh lists, basic vocabulary, semantic category.

References

1. Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov [Etymological dictionary of Turkic languages]. Tom 9 (dopolnitel'nyj). Jetimologicheskij slovar' bazisnoj leksiki tjurkskih jazykov [Etymological dictionary of Turkic languages. Volume 9 (expanded). Etymology dictionary of the basic vocabulary of the Turkic languages]. Compiled by Dybo A.V. («Prosper Print», Astana, 2013, 616 p.). [in Russian].
2. Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii [Essays on Northwestern Mongolia.]. 1883 g. Izd. 2-e. – Gorno-Altajsk: Ak Chechek, 2005. – 1026 s. [in Russian].
3. Samojlovich A.N. Hotonskie zapisi Potanina [Potanin's Khoton records] // Zapiski Vostochnogo Otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshhestva. Pg.: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1916. S. 278-290. [in Russian].
4. Vladimircov B.Ja. Tureckij narodec hotony: Novye dannye o hotonah [Turkish Khoton people: New data about the Khotons] // Zapiski Vostochnogo Otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshhestva. Pg.: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1916. S. 265-277. [in Russian].
5. Badamhatan C. Uvsyn hoton jastan [People Hoton of Uvs]., 2 dah' hjevljel. – Jerdjenjet: Azhnaj, 1995. – 91 huudas. [in Mongolian].
6. Sanhyy B. Hoton ardyn aman zohiol [Hotons oral folk art]. – Ulaanbaatar: ShUA Hjel zohiolyn hyrjejljen, 2014 – 442 huudas. [in Mongolian].
7. Solongo D., Sarangerjel R. Hoton aman ajalguu [Hoton spoken language]. – Ulaanbaatar, 2020. – 157 huudas. [in Mongolian].
8. Kirgizsko-russkij slovar'. V dvuh knigah [Kyrgyz-Russian dictionary. In two books]. Sostavil K.K, Judahin. – Frunze: Glavnaja redakcija Kirgizskoj Sovetskoj Jenciklopedii, 1985. – 984 s.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі. Ysh tomдық shyğarmalar zhinaғы [Turkic dictionary. Collection of essays in three volumes]. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсиніктерін zhazған А. Egeubaj. – Almaty: Hant, 1997.

Авторлар туралы мәлімет:

Жақыпов Ж.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әбдікәрім Н. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан.

Жақупов Ж.А. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Абдиқарим Н. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Zhakupov Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdikarim N. – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, National Scientific and Practical Center “Til-Kazyna” named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan.



Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).